

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 43 (2022)

Deltion ChAE 43 (2022), Series 4

Katerina Ragkou, Eastern Mediterranean Economic Networks in the Age of the Crusades: The Case of the Peloponnese

Νικηφόρος-Ιωάννης ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ (Nikiforos-Ioannis TSOUGARAKIS)

doi: [10.12681/dchae.34406](https://doi.org/10.12681/dchae.34406)

To cite this article:

ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ (Nikiforos-Ioannis TSOUGARAKIS) N.-I. (2023). Katerina Ragkou, Eastern Mediterranean Economic Networks in the Age of the Crusades: The Case of the Peloponnese. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 43, 422–425. <https://doi.org/10.12681/dchae.34406>

παραδόσεις είδε, ενισχύει την αξιοπιστία της. Γι' αυτό είναι απορίας άξιο το ότι της αφιερώνει μόνο λίγα σχόλια και δεν επιμένει στην κριτική ανάγνωση της σημαντικής απεικόνισης. Αναμενόμενο βεβαίως είναι ότι το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην απουσία τέμπλου στον ναό. Δύο εξηγήσεις θεωρεί δυνατές: είτε ότι ο «αρχαϊσμός» της επιτέλεσης επέζησε έως το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, είτε ότι η λειτουργία που παρακολούθησε ο αφηγητής, αποτελούσε συνειδητή προσαρμογή του ορθόδοξου τυπικού στη διάταξη των λατινικών ναών. Κατά την εκτίμησή του μια τέτοια προσαρμογή θα σήμαινε ότι ο ναός είχε μάλλον ουνιτική ταυτότητα. Στη σκέψη αυτή οδηγείται από τον χρόνο και τον τόπο των περιγραφόμενων: μετά την ενωτική Σύνοδο της Φλωρεντίας του 1439, στον Χάνδακα λειτουργούσαν βεβαιωμένα ουνίτες ιερείς, όπως μας θυμίζει ο συγγραφέας, που παραθέτει τις βασικές πληροφορίες για τις φιλενωτικές κινήσεις στην Κρήτη και αναφέρεται στα κύρια σημεία των αντιπαραθέσεων για την ένωση των Εκκλησιών.

Παρά τη μεγάλη βιβλιογραφία για τους ουνίτες της Κρήτης και την Ένωση του 1439, γνωρίζουμε ακόμη ελάχιστα για το λειτουργικό τυπικό που ακολουθούσαν. Μπορούμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι αυτό θα ήταν ρευστό, όχι ακριβώς προσδιορισμένο από διατυπωμένους κανόνες. Το ερώτημα για την ταυτότητα της συγκεκριμένης λειτουργίας μένει, επομένως, ανοιχτό. Αλλά από τη στιγμή που τέθηκε, νομίζω ότι δεν θα ήταν άστοχο να συγκριθεί η διάταξη του ναού της γερμανικής αφήγησης και της απεικόνισής της με έναν υπάρχοντα κρητικό ναό για τον οποίο έχει προταθεί ουνιτική ταυτότητα. Πρόκειται για την Παναγία στον Πρίνο Μυλοποτάμου, κοντά στο Ρέθυμνο, για την οποία έχω στο παρελθόν υποθέσει ότι ιδρύθηκε ως ουνιτική, βασιζόμενη σε ενδείξεις μορφολογικές και εικονογραφικές, και λαμβάνοντας υπόψιν την ιστορική συγκυρία στην περιοχή του Ρεθύμνου και την ταυτότητα

του υποτιθέμενου κτήτορα. Ένας κριτικός έλεγχος εκείνης της επιχειρηματολογίας, που πάντως δεν αφορούσε το τέμπλο, υπό το φως της γερμανικής πηγής θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα. Εκτίμησή μου είναι ότι ο συγγραφέας απέφυγε τη συζήτηση, γιατί μάλλον διέβλεψε ότι θα τον οδηγούσε μακριά από τον «στρατηγικό» του στόχο που δεν ήταν άλλος από το να συγκεντρώσει, τελειώνοντας, τις μαρτυρίες για το ότι από τις αρχές του 16ου αιώνα το υψηλό τέμπλο καθιερώθηκε και στην Κρήτη και αποκρυσταλλώθηκε ως ο τόπος προσκύνησης των εικόνων. Όπως επιβεβαιώνει το τελευταίο του παράδειγμα, ένα περιστατικό διεκδίκησης του ίδιου ναού από τους ορθόδοξους της Ιεράπετρας και τους περιοδεύοντες φραγκισκανούς, μεταξύ του 1626 και του 1628, γνωστό από παλιά και συχνά σχολιασμένο, το υψηλό τέμπλο-εικονοστάσι ήταν πια το αδιαμφισβήτητο στοιχείο της ορθόδοξης ταυτότητας ενός ναού.

Το βιβλίο προσφέρει πλούσιο και άγνωστο υλικό, το οποίο αναδεικνύεται με ιδιαίτερο τρόπο χάρη στα εστιασμένα ερωτήματα που θέτει ο Θανάσης Μαΐλης. Ασφαλώς η κυριότερη συμβολή του είναι η τεκμηρίωση της μακράς πορείας και των παλινδρομήσεων, μέχρι την επικράτηση του υψηλού τέμπλου στην Κρήτη. Παράλληλα όμως το βιβλίο προσεγγίζει αφανείς όψεις της θρησκευτικής ζωής, όπως η διαδικασία προσκύνησης των εικόνων, και συμβάλλει στη γνωριμία μας με τη σχεδόν άγνωστη μεσοβυζαντινή γλυπτική του νησιού. Κυρίως, μας προσφέρει πολλές καλές ιδέες και ακόμη περισσότερες αφορμές για σκέψη. Στις αρετές του βιβλίου πρέπει να προσμετρηθεί και η πολύ διαφωτιστική φωτογραφική τεκμηρίωση.

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ

Ομότιμη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
gratsiou@uoc.gr

Katerina Ragkou, *Eastern Mediterranean Economic Networks in the Age of the Crusades: The Case of the Peloponnese* (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature PB 189), Åström Editions, Nicosia 2020, XIV+198 σ. Περιλαμβάνεται βιβλιογραφία στις σ. 159-198. ISBN: 9789925745579.

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ από τους Φράγκους της Δ' Σταυροφορίας επέφερε μια τεράστια στροφή στην ιστορία της χερσονήσου: ενώ μέχρι το 1205 η Πελοπόννησος αποτελούσε επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η εγκαθίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας

μετέτρεψε μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου σε ανεξάρτητη πολιτική οντότητα και έφερε σε στενή επαφή τον ελληνικό πληθυσμό του Μοριά με τους φράγκους κατακτητές. Καθώς, μάλιστα, το Πριγκιπάτο αποτέλεσε το κατ' εξοχήν σταυροφορικό κράτος στον ελλαδικό χώρο (και την

περιοχή προέλευσης της σημαντικότερης γραπτής μαρτυρίας της εποχής, του «Χρονικού του Μορέως»), ανέκαθεν κατείχε εξέχουσα θέση στην ιστοριογραφία της φραγκοκρατίας. Ο σημαντικός συλλογικός τόμος της Sharon E. J. Gerstel (*Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, *Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia*, 2013) επέδειξε ότι η Πελοπόννησος εξακολουθεί να αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα των λατινικών κρατών της ανατολικής Μεσογείου. Η νέα μελέτη της Κατερίνας Ράγκου προσφέρει μια ανάλυση των αρχαιολογικών ευρημάτων της Πελοποννήσου, βασισμένη κατά κύριο λόγο στη θεωρία των δικτύων, που κύριο στόχο έχει να εξετάσει την οικονομική και εμπορική θέση της Πελοποννήσου κατά την περίοδο των σταυροφοριών.

Το βιβλίο της Ράγκου βασίζεται στη διδακτορική της διατριβή, που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας, υπό την επίβλεψη της καθηγ. Claudia Sode, της καθηγ. Sabine Schrenk και του αναπλ. καθηγ. Αθανασίου Βιώνη. Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης εκτείνεται από τον 11ο έως τον 14ο αιώνα, περιλαμβάνει δηλαδή τόσο τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής όσο και το απόγειο της φραγκικής κυριαρχίας. Αυτό επιτρέπει στη συγγραφέα να εξετάσει τις αλλαγές που επήλθαν στην οικονομία και στην παραγωγή της Πελοποννήσου ως συνέπεια της φραγκικής κατάκτησης. Με άλλα λόγια, το βιβλίο επιχειρεί να μελετήσει σε τοπικό επίπεδο τις συνέπειες των μεγάλων κοινωνικοπολιτικών μεταβολών που έλαβαν χώρα στην ανατολική Μεσόγειο ως αποτέλεσμα των σταυροφοριών. Καθώς η μελέτη εστιάζει κατά κύριο λόγο στην οικονομία και στο εμπόριο, τα τεκμήρια που εξετάζονται, είναι κυρίως αυτά που προκύπτουν από τα κεραμικά και νομισματικά ευρήματα και όχι οι μαρτυρίες της μνημειακής αρχιτεκτονικής και τέχνης. Σε μεγάλο βαθμό η μελέτη στηρίζεται στη σύνθεση του υλικού που έχει έρθει στο φως από τις ποικίλες αρχαιολογικές έρευνες σε διαφορετικές περιοχές της Πελοποννήσου, βάσει των οποίων επιχειρείται μια νέα ανάλυση και ερμηνεία. Το σκεπτικό είναι ότι η σύνθεση αυτού του ετερόκλιτου υλικού, που έχει προκύψει από έρευνες οι οποίες έχουν διεξαχθεί κατά τη διάρκεια πολλών δεκαετιών, μπορεί να μας δώσει μια συνολικότερη εικόνα της οικονομικής και εμπορικής θέσης της Πελοποννήσου στην ανατολική Μεσόγειο και των εξελίξεων που συνέβησαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

Το βιβλίο αποτελείται από εννιά, σχετικά σύντομα, κεφάλαια. Τα πρώτα πέντε κεφάλαια είναι εισαγωγικά και εξηγούν τη μεθοδολογία και το ιστορικό πλαίσιο: η

Eastern Mediterranean Economic Networks in the Age of the Crusades The Case of the Peloponnese

Katerina Ragkou

Astrom Editions
Nicosia, Cyprus
2020

Εισαγωγή (Κεφ. 1) αναπτύσσει το σκεπτικό της έρευνας το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει τη γεωμορφολογία της Πελοποννήσου και μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση των αιώνων που εξετάζονται το τρίτο κεφάλαιο δίνει μια σύντομη επισκόπηση της ιστοριογραφίας της οικονομίας του Βυζαντίου και των σταυροφορικών κρατών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το τέταρτο κεφάλαιο, που εισαγάγει τη θεωρία των δικτύων, μια μεθοδολογία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών και που σκοπό έχει να καταδείξει τις σχέσεις μεταξύ πολλαπλών ομάδων δεδομένων και διαφορετικών ειδών τεκμηρίων, ώστε να βοηθήσει στην ανάλυση οικονομικών διαδράσεων και αλλαγών σε πολύπλοκα οικονομικά συστήματα (σ. 33). Στη συνέχεια η συγγραφέας εξηγεί πώς η θεωρία των δικτύων μπορεί να ενταχθεί στην αρχαιολογική έρευνα και εκθέτει το μοντέλο που χρησιμοποιείται στο βιβλίο, προκειμένου να αναλυθεί η οικονομική δραστηριότητα και οι σχέσεις μεταξύ διαφορετικών περιοχών (και οικισμών) της Πελοποννήσου. Η σχετική ανάλυση θα ακολουθήσει προς το τέλος του βιβλίου (Κεφ. 8). Το Κεφ. 5 παρουσιάζει τη σχετική με την οικονομική παραγωγή

της Πελοποννήσου ιστοριογραφία, βασιζόμενο εν πολλοίς στις μελέτες του David Jacoby και της Αγγελικής Λαίου, καθώς επίσης και σε παλαιότερες εργασίες των Jean Longnon, Peter Topping και Antoine Bon.

Η ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού ξεκινάει από το Κεφ. 6. Εδώ η συγγραφέας εξετάζει τη διανομή, χρονολόγηση και τυπολογία των κεραμικών ευρημάτων της Πελοποννήσου (κυρίως εφυαλωμένων επιτραπέζιων σκευών), προκειμένου να καταλήξει σε συμπεράσματα για τη θέση της Πελοποννήσου στα εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου. Μεγάλο μέρος του κεφαλαίου αποτελείται από τη σύνθεση του υπάρχοντος υλικού, η οποία όμως συνοδεύεται και από πρωτότυπη ανάλυση (π.χ. σ. 97-98, όπου η Ράγκου αναχρονολογεί τα ευρήματα της Καμείας). Όπως είναι φυσικό, σημαντικό μέρος της ανάλυσης επικεντρώνεται στην Κόρινθο, όπου το αρχαιολογικό υλικό είναι πληρέστερο χάρη στις εκτεταμένες ανασκαφές. Τα ευρήματα της Κορίνθου υποδηλώνουν ότι η ζήτηση για εφυαλωμένα κεραμικά αυξήθηκε κατά τον 12ο και 13ο αιώνα: συνεπώς, ενώ τον 11ο αιώνα παρατηρείται η εισαγωγή εφυαλωμένων κεραμικών από την Κωνσταντινούπολη, κατά τους επόμενους αιώνες αναπτύσσεται η εντόπια παραγωγή εφυαλωμένων κεραμικών, τα προϊόντα της οποίας έπειτα εξάγονται σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου, ακόμα και εκτός ελλαδικού χώρου. Κατά τους 13ο και 14ο αιώνες όμως αυτή η παραγωγή φθίνει και οι εξαγωγές σταματούν, ενώ αυξάνεται η εισαγωγή κεραμικών από την Ιταλία (σ. 112-113). Αντίθετα, αν και τα σχετικά ευρήματα είναι λιγοστά, η εξαγωγή γυαλιού από την Κόρινθο προς την Ιταλία φαίνεται να επιβιώνει μέχρι τουλάχιστον τον 14ο αιώνα (σ. 114).

Το επόμενο κεφάλαιο μελετά την κατανομή των νομισματικών ευρημάτων ανά την Πελοπόννησο. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζει την αντικατάσταση των βυζαντινών νομισμάτων από τα φραγκικά και βενετικά νομίσματα, πράγμα που καταδεικνύει μια στροφή της πελοποννησιακής οικονομίας προς τη Δύση, έπειτα από τη φραγκική κατάκτηση. Η παρουσία *deniers tournois* από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας στη βυζαντινή Λακωνία ίσως να δείχνει, σύμφωνα με τη Ράγκου, ότι τα φραγκικά νομίσματα κυκλοφορούσαν και χρησιμοποιούνταν για καθημερινές συναλλαγές, ακόμα και στις βυζαντινές επαρχίες (σ. 135).

Το Κεφ. 8, που καταπιάνεται με τα οικιστικά δίκτυα της Πελοποννήσου, είναι και το πιο πρωτότυπο του βιβλίου. Και πάλι, το κεφάλαιο ξεκινάει με μια σύνοψη της προϋπάρχουσας έρευνας και σημειώνει πως από τα μέσα του 13ου αιώνα παρατηρείται μια αλλαγή στο οικιστικό

τοπίο, καθώς προτιμώνται πλέον οι υπερυψωμένες και οχυρωμένες θέσεις (προφανώς ως συνέπεια της επέλασης των Βυζαντινών στην Πελοπόννησο). Στη συνέχεια, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τη θεωρία των δικτύων, προκειμένου να εξετάσει τις σχέσεις μεταξύ των γνωστών οικιστικών κέντρων (κάστρων). Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί τις έννοιες της «γεινιάσης» και «ενδιαμεσότητας» (*closeness and betweenness*), σε μια προσπάθεια να αποτυπώσει τα εμπορικά δίκτυα που συνέδεαν τα οικιστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Τα γραφήματα που προκύπτουν από αυτήν την ανάλυση, οδηγούν τη συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι, αν και τα υπάρχοντα ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια αναδεικνύουν την Κόρινθο ως το σημαντικότερο εμπορικό/βιοτεχνικό κέντρο, η Λάρισα του Άργους ίσως να κατείχε σημαντικότερο ρόλο στο διαπεριφερειακό επίπεδο (σ. 150).

Το βιβλίο κλείνει με ορισμένα συμπεράσματα, έπειτα από σύντομη ανακεφαλαίωση (Κεφ. 9). Συνολικά, η συγγραφέας συμπεραίνει ότι υπάρχουν δύο διακριτές φάσεις στην οικονομική εξέλιξη της Πελοποννήσου στην εν λόγω περίοδο: Κατά την πρώτη φάση (11ος-12ος αιώνας), η πρωτογενής και δευτερογενής παραγωγή φαίνεται να συμβαδίζουν. Αυτό άλλαξε όμως με τη λατινική κατάκτηση, η οποία αποδυνάμωσε τον τομέα της βιοτεχνίας, ενώ αντίθετα ενέτεινε τη γεωργική παραγωγή μετατρέποντάς την στον βασικό κλάδο της πελοποννησιακής οικονομίας.

Το βιβλίο της Κατερίνας Ράγκου είναι μια ευπρόσδεκτη συμβολή στην κατανόηση του πώς η λατινική κατάκτηση επηρέασε την οικονομική και παραγωγική ανάπτυξη της Πελοποννήσου. Ειδικότερα, όπως σωστά επισημαίνει η συγγραφέας, η συνθετική προσέγγιση του διάσπαρτου υλικού που έχει βρεθεί από πολλές και διαφορετικές έρευνες σε πολλές και διαφορετικές περιοχές, είναι πολύτιμη και μας προσφέρει μια συνολικότερη εικόνα των μεταβολών που συνέβησαν μεταξύ 11ου και 14ου αιώνα. Η ανάλυση που επιχειρείται μέσω της θεωρίας των δικτύων, επίσης προσφέρει γόνιμο έδαφος για μια συζήτηση περί ερμηνείας του υπάρχοντος υλικού, αν και εδώ πιθανώς θα υπάρξουν διαφωνίες για τη χρησιμότητα του εν λόγω μοντέλου, ειδικά εφ' όσον τα ευρήματα της παρούσας ανάλυσης φαίνονται να διαφωνούν τόσο με τα ιστορικά όσο και με τα αρχαιολογικά τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας. Αξιέπαινη, τέλος, είναι η προσπάθεια να εξεταστεί η Πελοπόννησος όχι μόνο σε βάθος αρχαίων αιώνων αλλά και ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού και γεωγραφικού φαινομένου, δηλαδή των σταυροφοριών. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μια σύγκριση του εν λόγω υλικού με

τα αποτελέσματα ερευνών σε άλλες σταυροφορικές μεθούρους (βλ. π.χ. Ronnie Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, Cambridge 1998), προκειμένου να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό οι σταυροφορικές κατακτήσεις είχαν ανάλογες επιπτώσεις στις τοπικές οικονομίες.

Το βιβλίο περιέχει πληθώρα χρήσιμων χαρτών, πινάκων και γραφημάτων καθώς και εκτεταμένη βιβλιογραφία. Η επιμέλεια του τόμου όμως θα μπορούσε να είναι λίγο πιο

προσεκτική, προκειμένου να έχουν αποφευχθεί ορισμένα επαναλαμβανόμενα τυπογραφικά λάθη (π.χ. *παροίκιοι* αντί για *πάροικοι*, *Duc of Athens* αντί για *Duke of Athens*).

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ-ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ
Επίκουρος Καθηγητής Ευρωπαϊκής
Μεσαιωνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
tsougarakis@uoc.gr

Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου – Αγγελική Κατσιώτη – Μαρία Μπορμπουδάκη, *Οί τοιχογραφίες της μονής του Βαλσαμονέρου. Απόψεις και φρονήματα της ύστερης βυζαντινής ζωγραφικής στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, έκδοση του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, με τη χορηγία του Κοινωφελούς Ιδρύματος Αθανασίου και Μαρίνας Μαρτίνου / ΑΜΚΕ Πολιτιστικού και Κοινωφελούς Έργου «Αιγέας», Αθήνα 2020, 523 σ., 27 σχέδια εντός κειμένου, 114 έγχρωμοι πίνακες. Αγγλική περίληψη: *The Frescoes of the Valsamonero Monastery. Viewpoints and Beliefs in the Late Byzantine Painting of Venetian Crete*, σ. 459-504. Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία, σ. 15-52. Γενικό Ευρετήριο, σ. 505-512, και Εικονογραφικό Ευρετήριο, σ. 513-517. 21,5×29 εκ. ISBN: 978-960-404-376-7.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΙΟΥ στο Βαλσαμόνερο, ακμαίο κεφαλομονάστηρο της βενετοκρατίας, βρίσκεται στις υπώρειες του Ψηλορείτη της επαρχίας Καινούργιου, κοντά στο χωριό Βορβίτζια. Το καθολικό της μονής αποτελείται από τρία διαδοχικής κατασκευής κατάγραφα κλίτη και ένα νάρθηκα, που χρονολογούνται από τα τέλη του 14ου έως τα μέσα του 15ου αιώνα. Η σημασία του πλούσιου τοιχογραφικού διακόσμου έχει αναδειχθεί παλιότερα, από τον Ξανθουδίδη και τον Gerola έως τον Χατζηδάκη και τον Μπορμπουδάκη, ενώ μερικώς απασχόλησε νεότερους ερευνητές. Πράγματι, η μελέτη του συνόλου των τοιχογραφιών αποτελούσε από καιρό ένα κεντρικό αίτημα (*desideratum*) της έρευνας.

Η παρούσα έκδοση, πλούσια εικονογραφημένη και με ολοσέλιδες σχεδιαστικές αποτυπώσεις των παραστάσεων επί των επιφανειών, αποτελεί μια συνολική μελέτη των τοιχογραφιών στα διαφορετικά στάδια της οικοδόμησης του ναού, προσφέροντας για πρώτη φορά μια πολύτιμη μαρτυρία για τις τάσεις της ζωγραφικής στην Κρήτη κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αιώνα. Τρεις συγγραφείς, με τον δικό τους τρόπο, προσεγγίζουν συστηματικά και διεξοδικά την τοιχογραφική διακόσμηση στα διαφορετικά μέρη του μνημείου. Η δρ Μαρία Μπορμπουδάκη, αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και

Νήσων και γνώστης των μνημείων της Κρήτης, συντάσσει την Εισαγωγή (σ. 11-14) και μελετά τον αρχικό ναό της Παναγίας Οδηγήτριας (σ. 53-129, πίν. 1-36, σχέδ. 9-14). Η δρ Αγγελική Κατσιώτη, αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και έμπειρη στη μελέτη της εικονογραφίας, μελετά το κλίτος του Προδρόμου (σ. 181-260, πίν. 37-66 και σχέδ. 16-19). Τέλος, η πρεσβυτέρα των τριών και ακάματη Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, επίτιμη διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, μελετά το κλίτος του Αγίου Φανουρίου (σ. 291-348, πίν. 67-88, σχέδ. 20-23), τον νάρθηκα (σ. 371-428, πίν. 89-114, σχέδ. 24-27) και ολοκληρώνει την έκδοση με τον απαραίτητο Επίλογο (σ. 455-457).

Ο τόμος αφιερώνεται στη μνήμη του Μανόλη Μπορμπουδάκη (1932-2010), ο οποίος έταξε τη ζωή του στη διάσωση, τη διατήρηση και τη μελέτη των μνημείων της Κρήτης ως αρχαιολόγος και Έφορος της (παλαιότερα) ενιαίας Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης (1965-1999). Η μονή Βαλσαμονέρου αποτέλεσε, μεταξύ των άλλων, κύριο αντικείμενο των μελετών του, καθώς εκείνος όχι μόνο επέβλεψε τις κυριότερες εργασίες συντήρησης του μνημείου και των τοιχογραφιών, αλλά παρουσίασε την πρώτη αναλυτική μελέτη των τοιχογραφιών, το 2006, με εκτενή εισήγηση στο 10ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο,